

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО XVI-XVIII ст. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІЇ

У статті аналізується внесок козацтва в еволюцію українського суспільства XVI—XVIII ст., його політичний та економічний розвиток, етнокультурні процеси.

У роки незалежної української держави відкрилися широкі можливості дослідження козацької проблематики. З'явилося багато нових вітчизняних і зарубіжних наукових студій, у яких знайшов розкриття широкий спектр питань з історії козацтва XVI-XVIII ст. Разом з тим залишилися незмінними діаметрально протилежні оцінки цього феномену - від патріотично схвальних до огульно вульгаризаторських за зразками польської та російської історіографії XIX ст. З'ясуванню реальної картини певною мірою допоможе окреслення внеску козацтва в еволюцію українського суспільства протягом трьох століть.

Генеза козацтва була закономірним результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні так званого «Великого кордону», який розділяв європейську і азійську цивілізації. Наявність типологічно подібних соціальних явищ у Болгарії, Угорщині, Трансильванії, Молдові, Хорватії (гайдуки, секеї, ускоки, граничари), Криму, Московії свідчить про певні закономірності організації вільної людності, не обмеженої державними правовими нормами. Всі вони виникли в рамках одного хронологічного періоду (XV-XVI ст.) і мали багато спільних рис внутрішнього устрою, господарських і військових занять, соціального становища. Водночас подібність українського козацтва до аналогічних явищ не виключала його специфіки та унікальності щодо місця й ролі у

вітчизняній історії. Адже еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню вищої форми суспільної організації - держави, в формуванні якої воно відіграло провідну роль.

Аналоги козакування на теренах південно-українського степу відомі з давніх часів. Серед тюркомовних кочівників у пониззі Дніпра, Південного Бугу та Дністра протягом X-XII ст. постійно проживало слов'янське населення (бродники, берладники) [1]. Проте наявні джерела дають підставу стверджувати, що лише з другої половини XV ст. охоронці південного прикордоння й уходники-промисловці дістали назву козаків. При цьому вони не виходили за межі своєї становості, не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків. По суті, в литовську добу козацтво виступало у формі побутового явища. Чисельне його зростання і консолідація, зокрема, через організацію Запорозької Січі, привертала увагу властей. Тим паче, що вже в середині XVI ст. на Подніпров'ї та Поділлі козацтво переросло в окрему групу населення з певним видом занять і специфічним способом життя.

Різноманітні суспільні процеси мали безпосередній вплив на джерела формування козацтва. Необхідність відсічі татарської агресії в першій половині XVI ст. зумовило створення литовським урядом контингенту військовослужбової людності на південному прикордонні. Таким чином, до козакування прилучалися старостинські

й магнатські служебники і самі представники місцевої адміністрації. Уходництво покликало на широкі степові простори велику хвилю людей, мало пов'язаних з безпосереднім матеріальним виробництвом, переважно вихідців із міст та містечок. Хоча, цілком імовірно, що козацьким промислом займалися й окремі селяни, які на той час були особисто вільними.

Поглиблення суспільного поділу праці та розвиток товарно-грошових відносин у першій половині XVI ст. супроводжувалися консолідацією привілейованих верств, що проявлялося в ліквідації численних ступенів феодальної ієрархії. В результаті переважна більшість українського боярства південних областей склала нову хвилю формування козацтва. Польська експансія і посилення соціального та національно-релігійного гноблення в кінці XVI - першій половині XVII ст. привели до покозачення широких верств селянства та міщанства, частина яких здобула козацькі права. Ряди козацтва поповнювалися також представниками шляхти як українського, так і польського походження.

Основи формування станових ознак українського козацтва закладалися шляхом залучення запорожців на державну службу з 60-х років XVI ст. Водночас генеза козацьких прав зумовлювалася історичним досвідом, спиралася на певні традиції суспільного життя. Звільнення від феодальних податків та повинностей і право на володіння маєтностями за відбування військової служби мало українське середньовічне лицарство - боярство. На відміну від останнього, козаки одержували за державну службу, насамперед, платню грошима і сукном. До середини XVII ст. зустрічалися лише поодинокі випадки надання землі реєстровим. Разом з тим, фактичне землеволодіння стало економічним підґрунтям козацького стану. Власне судочинство було привілеєм шляхти, як і особливе адміністративне підпорядкування. Зародження цих елементів у життєдіяльності козацтва відноситься до створення реєстрового війська. Управління козацтвом, включаючи й виконання судових функцій, закріплювалося за старшим Війська Запорозького. Згодом з'явилася посада військового судді, який у своїй діяльності спирався на козацьке право, вироблене в січовій громаді. За відсутності в Україні державності, засилі магнатів і шляхти у суспільному житті козацтво було повністю позбавлене політичних прав. Переслідуючи амбіційні зовнішньополітичні плани, польські власті змушені були йти на компроміс із козаками при веденні військових кампаній. Право на політичну діяльність козацтво здобуло шаблею лише в се-

редині XVII ст., створивши власну державу.

Вагомим чинником зростання чисельності козацтва з другої половини XVI ст. стала Запорозька Січ як форпост боротьби проти татарської агресії, а згодом - центр визвольного руху в Україні [2]. Запорозька громада поповнювалася вихідцями з різних соціальних верств української людності та представників інших народів. Адекватним її відображенням постало й реєстрове військо, що перебувало на державній службі. Переважну більшість у перші десятиріччя існування Війська Запорозького становили українці, хоча серед них були й вихідці з Білорусі, Криму та Московії, про що яскраво свідчить реєстр 1581 р. [3]. Розширення козацьких рядів супроводжувалося зародженням родинних династій майбутньої суспільної еліти - Байбузів, Волевачів, Гирь, Голубів, Гордієнків, Дорошенків, Кулаг, Сулим, Федоровичів, Хмельницьких. На основі даних демографічних досліджень можна стверджувати, що перед Національно-визвольною війною кожний четвертий мешканець Центральної України належав до козацтва. В процесі його генези реально постало два прошарки: старшина і рядові козаки. Їхнє матеріальне, а відповідно й суспільне становище помітно різнилися. Козацька верхівка походила, як правило, з бояр та шляхти, що вплинуло на формування рис її соціального обличчя. До рядового козацтва, основним джерелом прибутків якого було лицарське ремесло, входили не лише нереєстрові, а й городові, приватні козаки, більшість із тих, що перебували на королівській службі.

Правове утвердження козацького стану мало досить тернистий шлях через прагнення шляхти до необмеженої влади в тогочасному суспільстві. Суттєвою перепоною цього процесу було також іноземне панування в Україні. Проте несприятливим обставинам козацтво, як нова суспільна сила, протиставило могутній заряд енергії і рішучість дій. На кристалізацію станових прав мали вплив взаємовідносини козаків з представниками різних соціальних верств, а також з місцевою та центральною владою. Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від бояр та шляхти, а затвердження урядом Речі Посполитої реєстрового війська в 70-х роках XVI ст. знаменувало початок визнання нового соціального стану. За реєстровими закріплювався цілий ряд прав і привілеїв - «вольностей», що вирізняли козаків з-поміж інших верств тогочасного суспільства: звільнення від сплати державних податків, та відбування повинностей, крім військової, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство, право на володіння земельними

маєтностями. Проте польські власті вбачали в козаках реальну загрозу своєму пануванню в Україні через участь запорожців у повстаннях в кінці XVI - першій половині XVII ст. Звідси - поява кількох спеціальних постанов варшавського вального сейму, якими суттєво обмежувалися і навіть скасовувалися (1596) козацькі права. Повною мірою їх відновлення було зафіксоване лише після тривалої збройної боротьби у Зборівському договорі 1649 р. та «Березневих статтях» 1654 р. [4]. Правові норми цих документів знаменували також перетворення козацтва в соціальний стан Української козацької держави.

Отже, незважаючи на відсутність державності, жорстку політику уряду Речі Посполитої, козацтво зуміло добитися визнання за собою окремого юридичного статусу, який визначав місце козаків у системі соціально-економічних та політичних відносин. Одночасно утвердилися морально-етичні цінності «людей лицарських», що позначилося на їх світобаченні і нормах поведінки.

Одним з найпомітніших можна означити внесок українського козацтва у розвиток державотворчої ідеї. І це закономірно, адже під кінець XVI ст. вже всі королівські уряди європейських країн проводили свідому політику використання національних ресурсів, заохочення внутрішньої і зовнішньої торгівлі та розвитку державних інституцій. Ідея суверена як першоджерела політичної влади, теоретично обґрунтована геніальними вченими Нікколо Макіавеллі та Жаном Боденом, стала в політичній думці загальноприйнятною [5]. Безумовно, класичні зразки державотворення важко застосувати на українському прикладі. З другої половини XIV ст. Україна становила лише частину Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії - Речі Посполитої. Та й до відродження держави були причетні не традиційні для європейського політикуму сили. З різних причин українська еліта - князі та шляхта відсторонилися від цього процесу, а естафету державотворчої функції перейняло козацтво.

Демократичні засади суспільних відносин, вироблених у запорозькій громаді, активно поширювалися, хоча й не надовго, на волості під час козацьких повстань кінця XVI - першої половини XVII ст. Козаки намагалися відстоювати свої права і привілеї на певній території. Рішенням Корсунської козацької ради 1632 р. їй було конкретизовано в межах Лівобережної України. В універсалах козацьких ватажків 1637-1638 рр. з'являється термін «Україна» [6]. Це можна трактувати як визнання козацтвом на-

лежності не лише до Війська Запорозького як мілітарної корпорації, а й до певного національно-територіального суб'єкта. Очевидно, під «Україною» розумілося Подніпров'я. Разом з тим вживання такої термінології свідчило про значний поступ в еволюції політичної думки українського етносу. Прагнення козацтва здобути автономію в межах Речі Посполитої трансформувалося в ідею створення власної держави, яка реалізувалася в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Розглядаючи питання відродження Української держави в середині XVII ст., слід зауважити про недопустимість його спрощення і вульгаризації. Повстання, яке вибухнуло в Україні навесні 1648 р., розгорталось під гаслами відстоювання козацьких прав та ліквідації унії. Діючи проти коронного війська Богдан Хмельницький прагнув задовольнити, насамперед, інтереси Війська Запорозького. Зважаючи на невисокий рівень етнічної свідомості, зайве говорити про якісь широкомасштабні плани гетьмана в перші місяці війни. Лише після перемог під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) у посланні до польського уряду гетьман окреслює територію по Білу Церкву та Умань, де б мали бути скасовані права воєвод і старост щодо міст і королівських володінь та просить підпорядкувати Військо Запорозьке «лише одному королю» [7]. Тобто було сформульовано ідею козацької автономії у складі Речі Посполитої. В цих умовах Хмельницький сподівався на спалах патріотичних почуттів у православної української шляхти і можливість залучення її до спільних дій. Однак ні воєводи - руський Ярема Вишневецький, київський Януш Тишкевич, ні коронний стражник Самійло Лашч не сприйняли ідеї автономії. Навпаки, вони стали першими, хто розпочав збройне придушення селянських та міщанських виступів в Україні, які поширилися після успішних дій козацького війська.

Відсутність підтримки з боку української шляхти не стимулювала розвитку козацької автономії. Тим паче, що гетьман і переважна більшість старшин продовжували вважати Річ Посполиту своєю політичною Батьківщиною, а короля її єдиним законним володарем. Сподівання на досягнення домовленості з новим монархом Яном Казимиром стало однією з найважливіших причин повернення козацького війська з-під Замостя на Подніпров'я наприкінці 1648 р. Водночас проявилися розбіжності Богдана Хмельницького і новообраного короля у розв'язанні козацького питання. Після триумфального повернення до Києва та розмов з єрусалимським пат-

ріархом Паїсієм гетьман відправив до Москви посольство, очолюване Силуяном Мужилівським з клопотанням перед царем у наданні військової допомоги та прийняття Війська Запорозького (у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського та Волинського воеводств) «під свою руку». Останнє розглядалося Хмельницьким як необхідна протекція для самостійного проведення внутрішньої і зовнішньої політики. Разом з тим гетьман приділяв велику увагу зміцненню взаємин з іншими православними державами - Трансильванією, Валахією та Молдовою.

Під час Переяславських переговорів з королівським комісаром Адамом Киселем у лютому 1649 р. Богдан Хмельницький наголосив на праві українського народу створення власної держави в етнічних межах його проживання, про що свідчить гетьманська заява: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте і мовчіте, ляхи» [8]. Крім того, Хмельницький став розглядати Україну як спадкоємницю великої середньовічної держави - Київської Русі.

Отже переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило Богдану Хмельницькому вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулювати національну державну ідею, що стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть. Поступово утверджується практика пошанування Хмельницького як монарха. За свідченням польських урядовців, «в тих краях і церквах немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким» [9]. У свідомості населення зміцнюється харизматичність його постаті, прокидається розуміння влади гетьмана як окремої, незалежної від короля.

Важливим кроком до відродження Української держави став Зборівський договір 1649 р. Незважаючи на значні поступки Б. Хмельницького у переговорах з королівськими комісарами, через зраду кримських татар, угода зафіксувала наявність трьох основних складових держави - території, населення та суспільної влади у межах трьох тодішніх воеводств - Київського, Чернігівського та Брацлавського. Унія ліквідувалася, а Православній Церкві поверталися захоплені у неї володіння, православне духовенство зрівнювалося у правах з католиками, київському митрополитові разом з двома владиками надавалися місця у сенаті Речі Посполитої.

Зборівська угода засвідчила і невдачу гетьманських намірів, зокрема щодо створення самостійної соборної держави, продемонструвала ненадійність військово-політичного союзу з Кримом. Через обмеження в 40 тисяч реєстру загострилися стосунки Хмельницького із Запорозжям. Водночас, здобута територіальна автономія дозволила козакам продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї. Першорядного значення гетьман надавав зміцненню державних інституцій, виробленню підвалин соціально-економічної політики, проведенню реорганізації адміністративно-територіального устрою, окресленню пріоритетів зовнішньої політики.

У клопіткій багатомірній роботі початкового етапу державного будівництва гостро постала кадрова проблема. Козаки, насамперед, були воїнами, і навіть серед старшин бракувало досвідчених людей у справах цивільних. Продовження війни проти Речі Посполитої загальмувало вирішення внутрішніх питань. З іншого боку до Переяславської ради 1654 р. Богдан Хмельницький фактично діяв як незалежний володар Української козацької держави. Глибоке розуміння значимості в тогочасному світі монаршого титулу зумовило проведення гетьманом активної політики щодо Молдовського князівства: укладання династичного шлюбу між старшим сином Тимошем та княжною Розандою. При цьому питання прийняття протекторату турецького чи московського залишалося актуальним, адже боротьба з Річчю Посполитою набувала затяжного характеру. До речі, уряд Порти надав Хмельницькому титул князя, чим гетьман мав надію скористатися для юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Проте, очевидно, він усвідомлював, що отримання князівського титулу з рук іноземного монарха поставить під сумнів його легітимність. Тому обрав шлях перетворення гетьманської влади, що виросла на національному політичному ґрунті і мала підтримку з боку більшості населення в спадкову монархію.

Визначним рубежем в історії козацької держави стали переговори у Переяславі з царськими воеводами (січень 1654 р.). Вони засвідчили прагнення української еліти узаконити суверенітет Гетьманщини, примусити московський уряд узяти на себе зобов'язання, які б гарантували здійснення рівноправного, за європейськими традиціями, насамперед, воєнного союзу. Не вдаючись до опису подій, слід зазначити, що їх результатом стала російсько-українська угода - так звані «Березневі статті». Вона передбачала збереження за Україною витворених форм прав-

ління й устрою інституцій політичної влади, території, суду й судочинства, збройних сил, фінансової системи, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності у проведенні внутрішньої політики.

На жаль, ідеологічні засади державного будівництва зазнали значної деформації по завершенні Національно-визвольної війни. Слабкість процесу структуралізації суспільства, різне бачення майбутнього окремими угрупованнями козацької старшини та постійне втручання сусідніх держав в українські справи зумовили розгортання громадянської війни, так званої «Руїни». Повною мірою ослабленням Гетьманщини скористалася Російська держава, що й знайшло адекватне відбиття у текстах наступних «Статей» (від Переяславських до Коломацьких). А утвердження абсолютизму з часів Петра I зумовило поступове перетворення козацької держави у звичайну імперську провінцію, що завершилося за часи діяльності Другої Малоросійської колегії. Хоча не все так однозначно. Діяльність гетьманів Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Павла Полуботка та їхніх найближчих соратників за збереження автономії та створення незалежної Української держави свідчать про міцне коріння державотворчих традицій та підтримку їх на рівні тогочасних європейських зразків. Яскравим прикладом цього є конституція Пилипа Орлика 1710 р. У ній знайшла відображення теорія договору як основа створення держави, що була обґрунтована у працях нідерландського вченого Гуго Гроція. Гетьманська влада суттєво обмежувалася, а генеральна старшина мала зайняти більш незалежне становище. У документі були чітко прописані питання структури влади та її функціонування [10]. Тобто маємо яскравий зразок злету політико-правової думки української козацької еліти на початку XVIII ст.

З часів Національно-визвольної війни козацтво відіграло вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин в Україні. Її основними рисами були:

- ліквідація фільварково-панщинної системи та кріпацтва;
- передача у власність державного скарбу земельного фонду польських феодалів і католицької церкви;
- утвердження козацького землеволодіння та земельних маєтностей православної церкви;
- створення господарств фермерського типу з використанням вільнонайманої робочої сили.

Питання про тривалість її дії не дискусійне. Через суто політичні чинники в добу «Руїни» дана модель зазнала змін, а з початком XVIII ст. вона

виступала поряд із привнесеною російським абсолютизмом, а саме - феодално-кріпосницькою. Разом з тим, повною мірою фермерські господарства відродилися в часи Підпільненської, або ж Нової Січі (1734-1775) на території Вольностей Війська Запорозького. Козацьке господарство-зимівник стало осередком товарного виробництва. Окрім козаків, у ньому працювали селяни, які приходили на заробітки з Гетьманщини та Правобережної України. Гурти худоби та збіжжя стали основним товаром, що експортувався запорожцями далеко за межі українських земель. Козацькі господарства успішно функціонували до другої половини 70-х років XVIII ст. і зазнали руйнації з боку царських урядовців лише після виходу імперської Росії (з допомогою запорозького козацтва) до Чорного моря. За збігом обставин, хронологічно, цей процес відбувався в часи постановня на американському континенті нової держави США, де фермерство стало основою сільськогосподарського виробництва.

Ліквідація Запорозької Січі, примусове виселення козаків у кубанські степи зруйнували основи нових соціально-економічних відносин у південних регіонах України. Але й після приєднання до Російської імперії Північного Причорномор'я наприкінці XVIII ст кріпацтво на Запорожжі на відміну від Гетьманщини не запроваджувалося. Цей край імперський уряд використовував для впровадження буржуазних засад сільськогосподарського виробництва. Тим паче новостворені морські порти (Миколаїв, Херсон, Севастополь та ін.) відкривали широкі можливості розширення зовнішньоекономічної діяльності.

Цілком закономірним є внесок козацтва у розвиток вітчизняної культури та національної самосвідомості українців. Стереотипи поведінки і морально-етичні цінності козацтва зароджувалися в суворих умовах прикордоння. Своєрідною ейкуменою генези козацької самосвідомості стала запорозька громада. Водночас на утвердження духовних основ становості козацтва великий вплив мали вікові традиції українського етносу. Значної енергії цьому процесу надало культурно-національне піднесення в кінці XVI - першій половині XVII ст. [11]. Одним з найважливіших його здобутків стало усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті і спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого. Дослідницькі пошуки письменників-полемістів Герасима Смотрицького, Захарії Копистенського, Нова Борецького зводилися до встановлення безперервності істо-

ричного процесу від княжої Русі до України. Тісні контакти з ними козацької старшини зумовили активізацію виступів запорожців проти сили уніатства та католицизму на захист православ'я, сприяли розвитку освіти, науки й культури. Етнічна свідомість і запорозький гарт утверджували в козаках почуття власної гідності, лицарських ідеалів вірності, доблесті і честі. Ці поняття в ході національно-визвольного руху поширювалися з козацького середовища й на інші верстви населення. Тому цілком природно, що саме світоглядні засади козацтва стали одним з вагомих чинників національної свідомості українців, а серед тогочасної європейської спільноти вони дістали назву «козацького народу» [12].

Будучи провідною суспільно-політичною силою, українське козацтво виявилось здатним не лише до сприйняття, а й творення власного творчого середовища і виступати творцем самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, танці, літописи, ікони. За цими словами величезний духовний досвід XVI-XVIII ст., значну частину якого вдалося втілити у своїй діяльності козацтву. Все це глибоко закарбувалося у ментальності українців, а отже, вплинуло на їхню національну ідентичність. Українське бароко XVII ст., яке за слушним означенням Д. Чижевського було тісно «пов'язане з тогочасною політичною ідеологією», [13] нерідко називають козацьким. Це, звичайно, перебільшення, але якась частина істини у такому визначенні є, бо саме козацтво було носієм нового художнього смаку в образотворчому мистецтві. Відомо чимало видатних творів архітектури і живопису, створених на замовлення козацької старшини: Троїцький собор у Густині, Миколаївський у Ніжині, Георгіївський у Видубичах та багато інших, що дістали назву козацьких, озвучені зсередини елегантною задумою про вічність. Заслуга козацтва полягала в тому, що, поширений з давніх часів тип дерев'яної церкви «воно влягло у камінь, прикрасило безліччю чудових пластичних мотивів й підняло кілька споруд такого роду на рівень найдосконаліших виявів європейського архітектурного мислення» [14].

У козаку-лицарі насамперед цінувалася мужність, розум, почуття власної гідності. В такому ідеалі чоловіка відбилася українська історія XVI-XVIII ст. Міфологізований образ козацтва як воєнної сили і слави українського народу, непохитної опори православ'я і щита християнського світу від «невірних», що виник у вітчизняній книжності XVII ст., відбився у козацьких літописах (Самовидця, Григорія Граб'янки, Самій-

ла Величка), де українці фігурують рівноправним етносом європейської спільноти.

Про загальну любов до козака-запорожця і про складність його душевного світу яскраво писав Д. Яворницький, зазначаючи, що бурхливе козацьке життя сповнювало людську душу суперечливими пристрастями і непримиренними бажаннями. «Тут було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя... Однак дивлячись на світ з точки зору веселого й дозвольного спостерігача, запорожець знав і похмурі думи... Ця двоїстість впливала, звичайно, із самого способу життя» [15]. У народному середовищі з образом козака часто пов'язується уявлення про роздуми на самоті, що може собі дозволити лише духовно багата людина.

Улюблений герой народного живопису Козак-Мамай сидить один серед степу в глибокому елегантному роздумі. Образ одухотвореного воїна, лицаря-філософа не був поетичною фікцією, грою фантазії митців-патріотів. Козак у думках і помислах українців уособлював народну силу духу, незламність волі в святій боротьбі з поневолювачами. «А на чолі козаччини,- за висловом М. Грушевського,- стояли в значній частині люди, що були плоттю від плоті і кістю від кістки тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу» [16]. Зображення козака на народних картинах у час, коли Запорозького Війська вже не існувало, сприймалося як своєрідний пам'ятник героїчному минулому українського народу. Зображення козака на полотнах на стінах хат, скринях тощо набувало значення оберега, охоронця господи. У народі козака вважали чаклуном, характерником, який з'являється до простого люду в найскрутніші хвилини життя, щоб допомогти мудрим словом чи відвагою, любов'ю чи співчуттям. Образ Козака-Мамай - то велична, викристалізована віками дума народу про свою глибину і сокровенну сутність. Зазнавши багато горя і лиха, народ прагнув миру та вільної праці. Власне миролюбивий характер українців й персоніфікує образ козака-бандуриста.

Отже, козацтво становило важливу ланку еволюції українського суспільства пізнього середньовіччя та початку нової доби. В умовах іноземного панування воно виступило захисником українського етносу перед загрозою фізичного знищення і духовної асиміляції. В середині XVII ст. козацтво відродило Українську державу як спадкоємницю княжої Русі та мало визначальний вплив на становлення національної свідомості українців.

1. *Голубовский П.* Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв.- К., 1884; *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.- К., 1897; *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.).- К., 1997.
2. Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XVI -XIX ст.- Київ-Запоріжжя, 1998.- С. 22-64.
3. Zrodla dziejowe.- Warszawa, 1881.- Т. 9.- С. 154-164.
4. Історія української конституції.- К., 1997.- С. 13-23.
5. *Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон.* Історія політичної думки.- К., 1997,- С. 305-322, 360-372.
6. Dyariusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i zarogoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego.- Krakow, 1858.-S. 25.
7. Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.- К., 1997.- С. 25.
8. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т.- М., 1954.- Т. 2.- С. 118.
9. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.- К., 1965,- С. 232.
10. Історія української конституції.- С. 31-46.
11. *Голенищев-Кутузов И. Н.* Гуманизм у восточных славян: Украина и Белоруссия.- М., 1963.
12. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст.- К., 2000.- С. 252.
13. *Чижевський Д.* Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України // Арка.- Мюнхен, 1948.- № 3-4.- С. 14.
14. *Макаров А. М.* Козацтво і бароко // Запорозці (до історії козацької культури).- К., 1993.- С. 285.
15. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків.- Львів, 1990.-Т. 1.-С. 180.
16. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст.- Львів, 1919.- С. 47.

V. *Shcherbak*

UKRAINIAN COSSACKS OF THE 16TH-18TH CENTURIES IN THE HISTORY OF OUR COUNTRY

The article analyses the contribution of cossacks in the evolution of the Ukrainian society of the 16th-18th centuries, their political and economical development, ethnocultural processes.